

Методологія та історіографія

УДК 930.2(477:058.244)

Ю. П. Присяжнюк

ІСТОРІЯ СЕЛЯНСТВА В КОНТЕКСТІ ПЕРСПЕКТИВ ПРАКТИЧНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ

На тлі критичного ставлення до досвіду модерної та постмодерної парадигм історіописання селянства, автор пропонує творчо оптимізувати їхнє використання в українській історіографії. На цій основі зробити новий крок у напрямку викликів постгуманітаристики, зокрема опановувати так звану практичну методологію з використанням переваг таких її критеріїв як емоції, емпатія та щирість.

Ключові слова: теорія історії, академічна та неконвенційна історії, селяни, цінності.

Постановка проблеми. Українські селянознавці неодноразово потрапляли в ситуацію, коли їм доводилося мати справу з чимось на кшталт «кінця історії». Це траплялося тому, що використовувані теорії знання про минуле, власне практиковані методології рано чи пізно ставали об'єктом запеклих атак та суперечок, тоді як пропоновані навзаєм теоретичні інновації вдавалося опановувати далеко не відразу. Зазвичай історики сприймали й починали користуватися ними поступово, вибірково (фрагментарно), нерідко діючи компромісно, за принципом адаптації нового до старого. Втім, критично оцінюючи т.зв. «масову історіографію», варто віддати належне багатьом-багатьом служителям Клію різних років за досить широкий спектр залучених джерел, відтак ґрунтовне опрацювання значного за обсягом фактологічного матеріалу, докладне висвітлення низки науково-пізнавальних проблем та відповідну презентацію їх науковому світу. Ситуація, в яку потрапили українські селянознавці на початку XXI ст., є кризовою, але певною мірою і типовою, адже очевидна неспіввимірність результатів їхнього доробку зі швидко змінюваною дійсністю вкотре спонукає до перманентного оновлення академічних засад історіописання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Етапами пізнавального поступу українських селянознавців XIX – початку XXI ст. можна вважати студії, своєрідну рубіжно-теоретичну основу яких склали романтизм (його представниками були М. Максимович, М. Маркевич, П. Куліш, О. Афанасьєв-Чужбинський, О. Лазаревський та ін.), позитивізм (В. Антонович, М. Драгоманов, О. Русов)), марксизм (В. Теплицький, М. Лещенко, Д. Пойда, Т. Лазанська, П. Панченко, В. Калініченко та ін.)), модернізм, зокрема соціокультурна історія (О. Михайлюк), соціоментальна історія (Ю. Присяжнюк), гендерна історія (О. Кісь).

В останні десятиріччя стан справ традиційно позначається вкрай низьким інтересом українських істориків до теоретичних знань. У 1990–2000-х рр. згадана прогалина змушувала селянознавців «тупцювати на місці», зазвичай послуговуватися тривіальними підходами. Найчастіше соціальною історією, трактованою на різний лад, що у свою чергу продовжувало тривалість «перехідного періоду». Тож і в другому десятиріччі XXI ст. звичним залишається дотримання модифікованої тенденції «переходу від макро- до мікродосліджень», а селянство й надалі постає в репрезентаціях знань виключно історичною «спільністю», «спільнотою», «класом» (див. праці О. Приймака та ін.) [1, 14].

Безперечно, попри «перенаповнення» кризовими явищами, чинна українська академічна історія не втратила наукової привабливості, про що свідчить прирощення сучасних

знань у працях Ф. Турченка, С. Ляха, О. Ресента, В. Марочка, В. Нечитайла. Перманентні ґрунтовні пошуки «об'єктивних уявлень» про селянство зберігають перспективи передусім завдяки все тому ж залученню нових джерел (В. Шевченко) [2, 26]. До робіт цієї серії виправдано зарахувати працю «Історія українського селянства» (у 2-х т., К., 2006), в якій систематизовано напрацьований на 2006 р. узагальнено-рубіжний погляд (із опертям на «великі досягнення сучасної історіографії») [3, 6]. Також доробок знаних за публікаціями дослідників, з-поміж них О. Андросук, Я. Бойко, А. Ващенко, Л. Гайдай, Г. Георгізов, О. Герасименко, І. Довжук, О. Ковальков, Н. Ковальова, В. Лазуренко, В. Лисак, А. Лохматова, О. Макарова, С. Світленко, М. Якименко та ін. Якщо не брати до уваги студії А. Заярнюка, що зумів дальші решти піти в ногу з часом [4], чи не найбільшим старим-новим здобутком новітньої історіографії варто вважати міждисциплінарний підхід, використання переваг котрого все ж важко визнати оптимальним (найбільшою небезпекою, що підстерігає тут істориків, залишається проблема механічного запозичення, про яку ще в далекому 1941 р. застерігав Л. Февр) [5, 119–120]. Отож, реальний стан справ в українській історіографії селянства позначається тією формою стабільності, котра не так дає привід для заспокоєння, як спонукає до поглибленого теоретичного оновлення ремесла.

Метою розвідки є формулювання окремих теоретичних засад українського історичного селянознавства, пов'язаних із запропонованою польською дослідницею історіографії Е. Доманською практичною методологією.

Виклад основного матеріалу. Проблема теорії історії в сучасному українському селянознавстві актуальна з огляду на очевидну неефективність модерного та постмодерного дискурсів. І якщо перший піддається критиці вже тривалий час [6, 285–291], то другий – відносно нещодавно. Наразі гострота кризи посилюється очевидним відставанням (чи нехтуванням) методологічних практик українських істориків від постмодерністського виклику творення знань. Вкотре виходить так: не опанувавши належно, здавалося б, перспективну парадигму, дослідники мають з нею розлучатися. Точніше відмовляти їй у претензії на домінування, черговий раз погоджуючись на «почесну капітуляцію» з поспішним залученням зовсім незначних теоретичних фрагментів до академічної історії.

Інтерес до проблем теорії, крім того, підігривають особливості історіописання в Україні як «селянській» країні. У зв'язку з цим тутешнім дослідникам навіть не випадає відкривати для себе якийсь «деколонізований світ», як це відносно нещодавно довелося робити західним колегам. Додатковим стимулом для них слугує хіба що погрозливе застереження в імовірності цілковитого зникнення в умовах модернізації «німотної» соціальної верстви. А ще специфіка всієї східноєвропейської науки, яка вочевидь зустрінеється з додатковими труднощами при виробленні рецептів оздоровлення.

Варто зазначити, що історики України, традиційно перебуваючи на «неспівмірній» межі зіткнення панівної історії та проти-історії, ніколи не творили переможної пам'яті про селянство. Щоправда, добре відомими є їхні спроби презентувати селян як чинник привілейованої позиції влади. Певні успіхи в цьому мали марксистки, що користувалися відповідною дефініцією – «союзник робітничого класу». Щодо пам'яті переможених, то тут найближче до суті були романтики. Утім, запозичене ними з повсякчасного вжитку поняття «народ» важко віднести до суто опозиційних. У ХХ ст. воно широко використовуватиметься якраз переможно-провладною історіографією, яка, як відомо, досить швидко займе нішу урядової історії. Проте радянська історіографія селянства, навіть у статусі урядової, навряд чи витримала б такий тривалий термін домінації, якби не відбулося відоме «підсилення» її «союзно-пролетарською» ідеологією, котру наразі виправдано трактувати не тільки як систему поширених та сприйнятих ідей, а й «практики інтерпеляції суб'єкта, що підтримують і відтворюють панівні суспільні стосунки» [4, 15]. У будь-якому разі, і тут погоджуємося з думкою К. Пом'яна, обидві історії (вибудовані на двох протилежних пам'ятях, що не підлягають узгодженню) не є (не стали) критичними, позаяк лишилися «перенасиченими ідентичностями» [7, 195].

Неконвенційну історію польська дослідниця Е. Доманська схильна розуміти не як аномальну історію, а радше «авангардну» [8, 94–100]. Якщо пристати до цієї думки й спробувати поглибити її у сенсі практичного використання, то історія селянства має отримати

імпульс для нарощування знання вже тому, що всі діючі на сьогодні парадигми в «чистому вигляді» не задовольняють пізнавальні амбіції науковців. Настав час давати гідну відповідь гуманітаристиці, котра тисне на істориків і тим самим не тільки засвідчує обмеженість традиційного історіописання, а й відкриває перспективи, безпосередньо чи опосередковано підказує шлях до оновлення способів досліджень минулого.

Завдання пов'язати, співвіднести й узгодити кожну сукупність умов та культурних імператив життєдіяльності селян зі смислами епохи, які вони так чи так самі привносили в значущі для них ідеї, відкриває простір творення тієї цілісності «ментального почування» («етнокультурної totoжності»), про яку свого часу писав автор [9, 546]. Проте очевидно зробив це ще не настільки майстерно, аби задовольнити сучасного професійного читача [6, 288]. Отриману на монографію «Українське селянство Наддніпрянської України: соціо-ментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.» критику почасти варто визнати конструктивною і на свій лад здатною вселяти надії, особливо стосовно нагальної потреби виходу українського історика за межі «доморощеної історіографії». Тим часом, ставлячи під сумнів категоричність цілого ряду зауважень шановного рецензента (Т. Портнової), а саме «контр прогресизм» селян (інакше варто було б визнати перевагу теорії прогресу), їхній «консерватизм» (автор не використовував цей термін, причому свідомо), «доволі обмежене коло джерел» (сукупно в процесі дослідження було залучено тисячі мікросюжетів, хоча, зрозуміло, коли мова йде про селянство, фактологічний матеріал може бути справді безмежний), власне принципово не погоджуючись із тезою про курйози в тексті монографії на кшталт «дослідник чомусь вважає традиційно землеробську ментальність... специфічною лише для українських селян» (по-перше, тому що автор розглядає їх у контексті самотності не національної, як зазначено в рецензії, а культурної (ментальної), по-друге, рецензентом проігноровано кілька важливих позицій тексту, зокрема й узагальнена та вербально відтворена «більша звичка...» українських селян «дивитися в землю») [9, 296], проблемні питання сформулюємо дещо в іншій методологічній площині: 1) чи справді дослідники, беручись за масову (селянську) історію, повинні прагнути до творення певного збірного портрету (вперте бажання українських служителів Клію продукувати саме такі синтети слугує тут малим виправданням) [див.: 2 та ін.]? 2) реконструюючи «життєву цілісність», дослідники покликані насичувати її тими відтінками, які, за уважнішого погляду історика, «починають виступати на передній план» [5, 120]. Відповіді на ці питання історики шукають уже давно, проте поки що безуспішно: ні модерне історіописання, ні постмодерна критика їх також належно не розв'язали. Відкидаючи модерний стиль представлення результатів дослідження, постмодерн вдається до тотальної скептично-заперечливої риторики, тоді як сам грішить низкою неконструктивних підходів, а головне – відмовляється помічати прирошення сучасних наукових знань, часто-густо ігнорує здобутки, котрі накреслюють появу нових способів студіювання минулого.

У міркуваннях Е. Доманської, що апелює до наративізму, нової гуманітаристики й претендує на перспективи творення неантропоцентричної та багатовидової історії, особливе місце відведено таким незвичним ще для українського історика критеріям творення історії як емоції, емпатія та щирість.

Емоції – одна з підстав, що видимо зазіхає на тематику й міждисциплінарну категорію аналізу. В селянському середовищі душевні переживання, почуття гніву, печалі, радощів відігравали неймовірно важливу комунікативну роль і якщо їх імплантувати в певні сцієнтичні синтети, то напевне вдасться вийти на ширші формати трактування пізнавальних проблем – соціальний, культурний, історичний.

Варто взяти до уваги, що емоції єднали (чи протиставляли) не лише людей, а й тварин. Це знайшло своє специфічне відображення у вживаній лексиці. Згадаймо принагідно про те, як у мовленні відбилася самотність роль худоби в картині світу українського сільського люду. Так, одне з народних значень терміну «держати», хоча й утратило протягом XX ст. місце в літературній мові, у розмовній до сих пір означає перебування жінки в шлюбі з чоловіком. На відміну від носіїв інших етнокультур, зокрема й російської, це не принижує гідності людини, навіть коли в унісон звучить аналогія «держати худобу» (рос. «держать скотину»). Увесь секрет полягає якраз у відмінному сприйнятті різного історичного досвіду,

відтак – емпатичного розуміння його (їх – досвідів) істориком. Вихід за межі бінарної опозиції людина/тварина дає тут унікальну нагоду розширювати знання про селянське світо-розуміння, принагідно – знімати застарілі епістемологічні перешкоди, штучність котрих відчувається вже давно. Як, між іншим, і ігнорування самої тематики, про що свого часу зазначав Л. Февр: «Спроба реконструкції емоційного життя певної епохи – завдання напрочуд привабливе й водночас дивовижно важке» [5, 117]. Понад сім десятиріч тому цей французький учений, розмірковуючи над ремеслом історика, наголошував, що одними «лексиконами і словниками» тут не обійтися і все ж висловлював із цього приводу певний оптимізм. Лінгвістика та інші гуманітарні науки (археологія, антропологія, психологія, релігієзнавство, що відкривають неznані раніше сторони писемних пам'яток, художньої іконографії) сьогодні пропонують історикам значно ширший спектр послуг.

Проблема емпатії (співпереживання) та щирості, як вони покликані заявити про себе в новітньому українському селянознавстві, речі також не нові (інша справа, що дотепер їх не прийнято було використовувати як засадничі елементи епістемології). Свого часу романтики, позитивісти, марксисты, державники, модерністи – серед прихильників цих пізнавальних парадигм завжди знаходилися дослідники, які щиро вірили, що їхні твердження стосовно селян істинні («єдино наукові»). Це, що правда, не перешкодило творенню цілого пласту відверто упереджених («брехливих») практик історіописання. Наразі під емпатією та щирістю постають суб'єктивні цінності, які спонукають інакше сприймати й розуміти «не тільки минувшину, а й самого історика» [8, 101–106].

На мій погляд, емпатія та щирість дають нагоду досліджувати окреслені контексти настільки глибоко, що це відкриває шлях до набагато конструктивнішої дискусії. З огляду на обмежені рамки розвідки, ситуативно повернемося до полеміки з Т. Портновою. У своїй рецензії вона зазначає: «У багатьох сюжетах книжки прослизає прагнення прикрасити і виправдати селянство: його байдужість до всього, окрім власного господарства, Присяжнюк воліє пояснювати зовнішнім утиском держави; автор перенаголошує шанобливість і сакральність ставлення селянина до праці; надто ідилічно зображує стосунки українських селян з євреями і колоністами-іноземцями, заперечуючи їхню конфліктність» [6, 288]. Аж ніяк не ідеалізуючи власний монографічний текст, дозволю собі не погодитися з однозначним трактуванням наступного: смисли, які названо спробою «прикрасити й виправдати селянство», передусім треба уявляти як інтенцію ліпше їх зрозуміти; «байдужість» у тексті часто не що інше як передбачуване нехтування селянами того, що перебувало за межами традиційного укладу, тобто реальних життєвих потреб (до того ж, мені здається, що згадана «байдужість» символізує не «тупість», а насамперед і майже виключно самотність, яка могла здатися комусь і відсталістю, але лише в контексті тієї грані, яка різнила/різнить людей різних культур; також «шанобливість» селянина до праці не варто тлумачити виключно в етнографічно-описовому сенсі – вочевидь авторові справді не вдалося вповні уникнути цієї схожості, хоча значна частка аналізу присвячена якраз ментальній складовій, на що увагу чомусь не звернуто; зрештою, щодо «ідилічних» та «безконфліктних» стосунків українських селян із євреями й колоністами, то автор не мав наміру показувати «другу реальність» у позитивному чи негативному світлі, а прагнув репрезентувати її як культурно інакшу; що ж до нібито заперечення конфліктності, то про зворотне свідчать цитати з самого тексту: «довготривалі поземельні конфлікти», «інфантильне ставлення до агротехнічних досягнень», «взаємодія селян з іноземними переселенцями в цілому була малоефективною», «у разі потрапили полів худобою селян..., німці віддавали перевагу самоправним діям», «природна упередженість (селян) до колонізаційного процесу в цілому» та ін. [9, 452–453, 455, 462]. Тож ще раз переконуємося не тільки в теоретичних обмеженнях модерного історіописання, а й його постмодерної критики.

Висновки. Накопичення нових фактів селянознавцями не може залишатися самодостатньою ознакою творення наукової новизни досліджень. Ба більше, збереження вірності джерелу як критерію науковості дедалі очевидніше вимагає значно ширшого спектру адаптаційних компромісів, що власне на свій лад і демонструє провідна західна історіографія.

Про потребу нарощення теоретичних знань українськими селянознавцями свідчить термінологічна бідність наукових дискурсів, а також характер полеміки, де думки опонентів,

як певні припущення чи окреслення ситуативних контекстів або загальних тенденцій, здебільшого прийнято оцінювати за логікою жорстко-неприйнятної категоричності. Коли докладніше знайомишся з такими роздумами, складається враження, що історики України мають серйозні проблеми не тільки з творенням знання, а і їхньою презентацією.

Переваги новітнього способу ставлення до минулого, зокрема й історії селянства, що формується в лоні нової гуманітаристики, потребують подальшого осмислення.

Список використаної літератури

1. Приймак О. Селянство Південної України : соціальна історія кінця XIX – початку XX століть / О. Приймак. – Запоріжжя : ЗНУ, 2012. – 456 с.
2. Шевченко В. Земельний ринок України (1861–1917 рр.) / В. Шевченко. – Ніжин : ТОВ Вид-во «Аспект-Поліграф», 2010. – 334 с.
3. Історія українського селянства : нариси в 2 т. / О. В. Андросук, В. К. Баран, А. В. Блануца [та ін.]. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.
4. Заярнюк А. Ідіоми емансипації. «Визвольні» проекти і галицьке село у середині XIX століття / А. Заярнюк. – К. : Критика, 2007. – 336 с.
5. Февр Л. Бої за історію / Л. Февр. – М. : Наука, 1991. – 630 с.
6. Портнова Т. Юрій Присяжнюк. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С. Г., 2007. 640 с. Олександр Михайлюк. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. 456 с. / Т. Портнова // Україна модерна (Безмежне село). – К., 2010. – Чис. 6 (17). – С. 285–291.
7. Pomian K. Historia urzędowa, historia rewizjonistyczna, historia krytyczna, w tegoz, Historia / K. Pomian // Nauka wobec pamięci. – Lublin : WUMC-S, 2006. – 240 s.
8. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика : дослідження з теорії знання про минуле / Е. Доманська ; пер. з польськ. та англ. В. Склокіна ; наук. ред. В. Склокін, С. Троян. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 264 с.
9. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України : соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю. Присяжнюк. – Черкаси : «Вертикаль», ПП Кандич С. Г., 2007. – 640 с.

Одержано редакцією 24.11.2014

Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотация. *Присяжнюк Ю.П. История крестьянства в контексте перспектив практической методологии.* На фоне критического отношения к опыту современной и постмодерной парадигм историописания крестьянства, автор предлагает творчески оптимизировать их использование в украинской историографии. На этой основе сделать новый шаг в направлении вызовов постгуманитаристики, в частности осваивать так называемую практическую методологию с использованием преимуществ таких её критериев как эмоции, эмпатия и искренность.

Ключевые слова: теория истории, академическая и неконвенционная история, крестьяне, ценности.

Summary. *Prysyazhnyuk Yu. The history of peasantry in the context of the prospects of practical methodology.* Against the background of the critical reevaluating the experience of the modern and postmodern paradigms of historical writing about peasantry, applying certain fragments of the discussions concerning his own works, the author suggests to optimize their use in the Ukrainian historiography in a creative way. On this basis the author tries to make a new step in the direction of the challenges of posthumanitarics, going to the so called practical methodology and taking advantage of its criteria such as emotions, empathy and sincerity. In this context the works of the Polish researcher E. Domanska seem to be especially valuable. The researcher generalizes the theoretical theses not only of Polish, but also of the new Anglo-American historiography. The author's comprehension is on the level of the specific-cognitive introduction to the innovations. Generally, it gives an opportunity not only to create new knowledge, but also to improve and diversify of the ways of its presentation which remains a big problem for the Ukrainian specialists. The author is aware of the fact that the suggested theses need further theoretical comprehension and practical developing.

Key words: theory of history, academic and unconventional history, peasants, values.